

ИСТОРИЯ. ФИЛОЛОГИЯ. ПЕДАГОГИКА*Алымбаев Ж.Б.***ТУРКЕСТАН АЙМАГЫНДАГЫ КОЛОНИАЛДЫК САЯСАТТЫН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИНЕ КАРАТА***Алымбаев Ж.Б.***К НЕКОТОРЫМ ВОПРОСАМ КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В ТУРКЕСТАНСКОМ КРАЕ**

Жарым кылымдан ашык Россия империя-сынын, андан кийин Советтер Союзунун курамында болгон Борбордук Азия элдеринен өткөн тарыхын изидөө учурдун талаптарыны бири деп ойлойбуз. Анткени, тарых илиминде бул туурасында көптөгөн адабият-тар жаралып, түрлүү көз караштар жашап келүүдө.

Дүйнөлүк тарыхта XIX к экинчи жарымы колониалдык доор деп таанылган мезгил. Бул мезгилде Европанын бир катар алдыкы өлкө-лөрү өзүнүн колониалдык империяларын түзүү жана аны кеңейтүү үчүн күрөшө баштаган. Жаңы гана капиталистик өнүгүүнү жолуна түшкөн Россия, бул дүйнөлүк процесстен артта калууну каалаган эмес. Европалык алдыкы мамлекеттерге тең келип, айрым бир артта калган мамлекеттерди бөлүштүрүүгө саясий күчү жетпеген Россиянын көңүлү Туркестанга бурулган. Демек Туркестан Россиянын колониалдык объектиси катары карала баштаган.

Колониалдык доордун тарыхнаамеси. XIX к экинчи жарымында революцияга чейинки орус тарых наамасында колониалдык доордун маселелерин чагылдырган биртоп эмгектер пайда болгон. Алардын катарына К.П. Кауфмандын, К. Палендин, Ф. Гирстин, Н. Южаковдун Г.С. Загряжскийдин Н.И. Гродековдун, В. Добромысловдун, Венюковдун, А.Ивановдун [1] ж.б эмгектерин кошууга болот. Бул авторлор профессионалдуу тарыхчылар болбогону менен административтик башкаруу системасында аркандай кызматтарды ээлешип, падышачы-лыктын саясатын түздөн-түз ишке ашырган аскер-чиновниктери болуп саналат. Официалдуу көз караштагы пикирлерди чагылдырганына карабастан, алардын эмгектеринде, отчетто-рунда, макалаларында баалуу тарыхый факты-лар сүрөттөлөт.

Революцияга чейинки тарыхнаамаа Россия империясынын Орто-Азияга карата илгери-лөөсүнүн себептери бонча бир канча пикирлер жаралган: а) А.И.Макшеев, М.Грулев, А.Е.Снесарев Россиянын Орто-Азияга карата илгерилөөсү «этнографиялык», «табигый-географиялык» факторлордон улам жаралган көрү-нүш катары баалашып, тарыхый мыйзам ченемдүү көрүнүш катары караган. б) М.А.Терентьев, Ю.А. Гагамейстер, П.И. Небольсин, А.М. Горчаковтор болсо официалдуу көз карашты колдошуп «тарыхый зарылдык» себептер менен катар, негизги себептердин бири соода-экономикалык болгон. в) А. Вамбери, Ф.Ф. Мартенстин пикири

боюнча Россия Орто Азияда «цивилизатордук» миссияны аткаруу үчүн аскердик экспанция жасоого туура келди деген. Мындай пикирди А.М. Горчаков, Л.Ф. Костенко, Н. Маев ж.б.колдошкон. г) М.И. Венюков, Д.И.Романов-ский «табигый чектерди коргоо»-деген көз карашты сунуштап, көчмөндөрдүн тынымсыз чабуулунан улам падыша өкмөтү өзүнүн табигый чек арасын коргоо үчүн Орто-Азияга карай умтулууга аргасыз болду деген пикирди белгилешкен.

Маанилүү себептердин катарына эконо-микалык себептердин таасири чоң экендиги орус тарых наамасында белгиленген. Экономикалык себептер биринчи болбосо да, негизги экинчи себептердин бири катары карашкан. Россиянын рыногунда 90% жакын колдонулуп келген, америка пахтасын граждандык согуштан кийин, ташып келүү кескин кыскарган. Натыйжада, айла жок төмөнкү сапаттагы Орто-Азиянын пахтасын ташып келүүнү көлөмү кескин жогорулай баштагандыгын белгилүү экономист П.И. Небольсин [2] өзүнүн эмгегинде белгилеп өткөн. Россия империясынын империялык амбициясы менен катар эле Туркестанды каратып алуунун негизги себептеринин бири аскердик себептер болгонун белгилөө зарыл. Анткени Крым согушунан жеңилген Россия үчүн Европа мамлекеттеринин алдында өзүнүн аскердик күчүн жана эл аралык репутациясын калыбына келтирүү керек болгон.

XIX к 60-80 жылдарындагы Россия империясынын басып алуучулук саясатынын натыйжасында Орто Азия аймагы империянын курамына толук каратылып, 1865 ж Туркестан областы, ал эми 1867 жылы Сыр-Дарья жана Жети-Суу областарынан турган Туркестан генерал-губарнаторлугу түзүлгөн. Генерал-губернаторлуктун аймагы басып алуучулук саясаттын күчөшү менен кеңейип олтурган. Натыйжада, 1876 ж Фергана, Самарканд облусу, 1898 ж Закаспий облустары генерал-губернаторлуктун курамына кирген. 1898-жылдагы Бүткүл Россиялык эл каттоо боюнча Туркестан крайында 5280983 адам жашап турган. Ал эми, 1911 жылдагы Россиянын статистикалык башкармачылыгын маалыматы боюнча калктын саны 6492692 жеткен.

Россия империясынын Туркестан крайына карата болгон саясатын эки доорго бөлүп кароого болор эле. I доор: 1865-1917жж. Бул мезгилди ачыктан ачык эле Орто-Азия элдерине карата жүргүзүлгөн

колониялык доор катары кароого болот. Бул доордо Россия метропо-лиялык статустка ээ болгон.

II доор: 1917-1991жж чейинки мезгил - бул мезгилди «жабык колониализм», жэ болбосо, «неоколониализм» доору деп атоого болот. Анткени социализм бул – эркин союздук республикалардын курамынан түзүлгөн-федеративтүү мамлекет дегени-биз менен иш жүзүндө «борборго» баш ийип анын көрсөтмөсүн аткарып келдик. Албетте, бул ойду тастыктай турган фактылар эч жерде жазылбаганы менен турмуш чындыгы ырастап, ал элдин аь-сеземинде жашап келүүдө.

Административтик саясат жана кадр меселеси. XIX к 60-жылдарындагы Россия империя-сынын Орто-Азияга карата жасаган басып алуучулук саясатынын натыйжасында, каратылган аймактарды башкаруу үчүн жаңы административтик башкаруу системасы киргизилген. 1867 жылы «Сыр-Дарья жана Жети-Суу областарын башкаруунун жобосунун проектиси» кабыл алынган. «Жобого» ылайык крайлык, областык, уездик, болуштук, айылдык башкаруу формалары киргизилип, жергиликтүү калк территориялык принциптин негизинде болуштука жана айылдыктарга бөлүнгөн. Эзелтен уруу-уруу болуп жашап келген кыргыздардын жашоо тради-циясы бузулуп, бир уруунун, бир атанын балдары чачырап, аркайсы болуштуктарга бөлөнүп жашоого туура келди. Туугандык, уруулук сезимдерге жарака кетти.

Бирок, жергиликтүү эл үчүн шайлоо система-сынын киргизилиши, көчмөн кыргыздын коомдук-саясий турмушунда мурда болуп көрбөгөн жабы терс көрүнүштөрдү жаратты. Жергиликтүү башкаруу үчүн каралган «элдик шайлоо» принциптери иш жүзүндө формалдуу жүргүзүлгөн. Анткени, жергиликтүү орус адми-нистрациясы болуштуктарды жана айылдык старчындарды шайлоо учурунда түздөн кийли-гишип, өзүнүн адамдарын (колониал-дык саясат-ты жактаган адамдарды) өткөрүүгө умту-лушкан. Тийиштүү кандидаттар өтпөгөн учур-да, уездик начальниктер шайлоонун жыйын-тыгын бу-зуп, өзү каалаган адамды дайындаган.

Уездер жана болуштуктар тең салмактуу түзүл-гөн эмес. Айрым уездердин ээлеген аймагы Европа-лык Россиянын кээ бир губернияларынан бир канча эссе чөдүк кылган. Административтик, полициялык жана соттук функцияларын аткарган уездик башка-руучулар үчүн чөй аймакты башкаруу кыйын болгон.

Орус чиновниктери жергиликтүү элдин ара-сындагы аркандай нааразычылыктарды, элдик тол-кундоолорду басууда, эл арасындагы кадыр-барктуу адамдарга бийлик, даража, сыйлык сунуш кылышып аларды колдонушкан. Бул туурасында колдо бар архивдик документтерге кайрылып көрөлү. Белгилүү тарыхый инсан Алымкул аталыктын баласы Шермет Мырза Алымкулов атасы өлгөн соь Кашгарга барып Якуб-бек ханага кызмат өтөгөн. Якуббектин бийлиги кулаган соь, Фергана андан кийин Ташкент шаарына келип жашап калат. К.П. Кауфман тарабынан бир

нече жолу кабыл алынып, атайын пенсия да карал-ган. 1880-1902 жж болуштук башкаруучу болуп кызмат өтөгөн. Падышага өтөгөн кызматы үчүн I-даражадагы баалу халат, кичи күмүш, алтын жана чөй күмүш, алтын медалдары менен сыйланган [3]. Ал эми 1898ж Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин, көтөрүлүшкө активтүү катышкан кыргыздар жаша-ган Өзгөн жана Көгарт болуштуктарына башчы болуп дайындалган [4]. Ал эми 1916 ж көтөрүлүш башталган мезгилде, Ферган өрөө-нүндөгү кадыр-барктуу адамдардын бири ката-ры анын карылыгына карабай Анжиян уездинин Алим болуштугуна улук аксакалдык кызматка дайындалган. Шермет Мырза өзү жазгандай ал шаардын элин гана эмес уездин элинин толкун-доолорун тынчытууга чөй аракет кылган [5].

Бирок, 1916 ж Фергана өрөөнүндө орус бийли-гине болгон нааразычылык өзүнүн чегине жеткенде, жергиликтүү эл кадыр-барктуу адам-дар менен да эсептешбей калган. Бул туурасында, Андижан уез-динин начальниги, уездеги козголоңго байланыштуу Фергана областынын аскер-губернаторуна 1916-ж 22-июлда төмөнкүдөй рапорт менен кайрылган: «Улуу даражалуу губернатор! Менин байкоомо караганда жерги-лүктүү эл өз эрки менен тылдык жумушка жумушчуларды бербейт. Биз жумушчу-ларды тарта баштаганга чейин эле элдин сырткы бейкутчулугу сакталып турат. Эл арасында урмат-сыйга ээ болушкан ардактуу адамдарды таасири да кете баштады, алар болсо элге жумушчуларды жыйноо боюнча айтуудан коркушат» [6] – деп жазат. Жогорудагы архивдик документтер колониалдык бийликтин айла-амалын көрсөтсө, ошол эле мезгилде ал бийликке болгон ишенимдин кеткендигин да далилдеп турат.

Чындыгында крайга келген көптөгөн аскер адамдары өзүнүн түркөйлүгү жана тарбиясыздыгы менен айырмаланышкан. Айрым орус чиновникте-ринин моралдык деңгээлинин төмөндүгү жана мате-риалдык жактан жетишпестиги жергиликтүү калктын арасында паракорлуктун, казына урдоочулуктун жайылышына алып келген. Бул туурасында И.Добромыслов минтип жазат: «К.П. Кауфмандын мезгилинде крайга өзүнүн мекенинде ылайыктуу иш таптаган, ар кошкон адамдар кызмат өтөө үчүн келишкен» [7]. Ал эми, белгилүү географ жана саякатчы М.Венюков: «Туркестандагы көп сандаган аскер адамдары мусулмандардын закону мындай турсун, орустардын закондорун билишпейт» [8] – деп белгилеген.

Революцияга чейинки тарыхый эмгектерде чагылдырылгандай, паракорлук, кызмат абалынан пайдалануу өйдүү терс көрүнүштөр уездик началь-никтер тарабынан кетирилген. Алсак, алар болуштук башкаруучуларды, айылдык старчындарды жана дин өкүлдөрүн шайлоо мезгилинде пара ала баштаган. Туркестан крайынын башкаруу системасына карата болгон сын көз карашты алгачкылардан болуп америкалык дипломат Е.Скайлер өзүнүн отчетунда

белгилеген. Е.Скайлер башкаруу чөйрөсүндөгү терс көрүнүштөргө бир канча далилдерди келтирет. Мисалы, Курама уездиндеги паракорлук, казына урдоочулук жана Ходжент, Верный, Копал, Перовск уездериндеги бийликтин административтик зордугун баса белгилейт. Америкалык дипломат-тын пикири боюнча, орус чиновниктеринин зомбулугу паракорлугу, элдин нааразычылыгын жаратып, падышачылыктын бул региондогу үстөмдүгүнө шек келтирерин белгилеген [9].

«Шайлоо учурунда деп жазат-М. Галузо-алар закон боюнча(уездик начальниктер) шайлоо өткөрүлгөн жерге жерге барышкан, жана ар бир жолку сапарынан алар 20000 ашык акча менен кайтышкан»[10]. Мындай терс көрүнүштөр эл арасында нааразычылыктарды туудуруп, социалдык кофиликтердин жаралы-шынын башкы себептерин бири болгон.

Динге болгон мамиле. Туркестан администрациясы үчүн дин маселеси кылдаттыкты талап кылган татаал маселелердин бири болчу. Кавказ согушуна катышып, Шамил менен болгон согушта дин өкүлдөрүнүн ролун жакшы түшүнгөн К.П.Кауфман, дин өкүлдөрүнө этияттык менен мамиле кыла баштаган. Крайдын администрациясы биринчи күндөн тартып эле жергилүктүү калктын арасында мусулман дининин таасирин жоготуу, динге болгон ишенимден оолак кылуу саясатын жүргүзө баштаган. Мусулман дининин таасирин жоготуунун бирден бир куралы болуп, христиан дининин иделарын таркатуу, орус мектептерин, чиркөөлөрдү ачуу аракеттери күчөй баштаган.

Маселен, 1880ж баштап Туркестан крайында орус-тузем мектептери ачыла баштаган. Кыргызстанда болсо Токмок шаарынан алыс эмес жердеги Каракуруз поселкасында официалдуу эмес дунгандардын балдары үчүн биринчи орус-тузем мектеби ачылган [11]. Ал эми 1894 жылы Марин селосунда (Пржевальск шаарына жакын) экинчи дунган орус-тузем мектеби, 1887 жылы Ош шаарында, 1897 жылы болсо Токмок шаарында ачылган[12]. Бирок орус-тузем мектептерин ачуу менен жергилүктүү элди орусташтыруу, орус элинин саясатын акырындап жүргүзүү аракеттери көптөгө проблемеларды жараткан. Анткени мусулман мектептерине балдардын келбей коюшунан коркон дин кызматкерлеринин өкүлдөрү орус-тузем мектептерине жергилүктүү калкты каршы үгүттөй баштаган. Көпчүлүк ата-энелер орус-тузем мектери балдарды мусулман болуудан, үрп-адатты, каада-салттарды традицияларын сактоодон оолак кылып, орусташтырууга алып келет «каапыр» кылат деген ой менен мусулман мектеринен берүүнү уланта берген. Маселен, Фергана областында орус-тузем мектептери ачылганы менен 10 жылга чейин эч кандай балдар окуп бүткөн эмес. Ошол эле Фергана областынын Наманган шаарында орус-тузем мектептери 1886 жылы ачылган болсо, 1908 жылы араб эле 10 окуучу бүткөн[13].

Ошондуктан, мындай кырдаалдан чыгуу үчүн жергилүктүү калк, жабы-усулдук мектептерге окутууну туура көрүшкөн. Анткени жабы-усулдук мектептер диний билим менен катар, жалпы билим, орус тилин да үйрөткөн. Ошондуктан жабы-усулдук мектептер күн санап өсүп олтурган. Жабы-усул мектептеринин калк арасында аброюнун күн санап өсүшү Туркестан администрациясын кооптонткон. Анткени бул мектептерде жадистик жана пантюристик идеялардын күчөшү байкала баштаган.

Көчүрүп келүү саясаты. «Отор саясаты» же болбосо көчүрүп келүү саясаты бул колонизациялоонун негизги жолу. каражаты эле. Көчүрүп келүү саясатын дагы эки этапка бөлүп кароого болот: 1-этап: XIX к 60-жж. - 1917-ж. чейинки мезгил; 2-этап; советтик доордогу мезгил.

Россия империясынын Туркестанды колонизациялоонун максаттарынын бири – бул крайды акырындап орусташтыруу болгон. Туркестан администрациясынын чиновниктеринен бири Н.Д.Южаков бул туурасында мындай деп жазат: «Туркестанды колонизациялоо – бул мамлекеттик маанилүү маселелердин бири. Крайды толук колонизация кылбай туруп, биз аны толук кошуу, аны орусташ-тыруу, ассимиляцияны эч качан ойлобо-шубуз керек, бул болсо биздин түпкү максатыбыз болуш керек» [14]. Туркестан крайын колонизациялоонун негизги проблемала-рынын бири – бул көчүрүп келүү саясаты эле. Бул саясат жергилүктүү элдин пикири менен падыша өкмөтүнү каалосунун ортосундагы карама-каршылыктардын бири болгон. Анткени, Россиядагы крепостнойлук укук жоюлгандан кийин, эркиндик алган миллиондогон башы бош калган дыйкандарды, падыша өкмөтү мүмкүн болушунча борбордон алысыраак жайгашты-руунун амалын көздөй баштаган. Натыйжада, чет жакадагы аймактарга көчүрүү процесси башталган. Албетте, крайдын администрациясы орустардын көчүп келишине каршы болгон эмес, анткени орустардын көчүп келиши коло-ниалдык бийликтин негизги таянычы катары болгон. Бирок, орус келгиндеринин күн санап, пландуу бул жакта турсун, өз алдынча көчүп келүүнүн күн санап өсүшү, жергилүктүү элдин жерлеринин тартып алына башташы, суулу жерлердин улам азыйп бара жатышы администрацияны катуу ойлондурган. Анткени, мындай көрүнүш эртеби, кечби социалдык кофиликтердин жаралышына алып келерин жакшы түшүнүшкөн.

К.П.Кауфмандын отчетунда көрсөтүлгөндөй «эгерде 1867 жылы крайда орустар 24.000 жан болсо, 1882 жылы алар 65.000 түзгөн, же болбосо алар 15 жылдын ичинде үч эсеге көбөйгөн»[15].

Көчүп келген дыйкандар кимдер эле. Алардын социалдык катмары жөнүндө революцияга чейинки адабияттарда бир топ пикирлер кездешет. Көчүп келген дыйкандарды бир нече катмарга бөлүүгө болоор эле.

Келгиндердин негизги катмарын 60-90-жж. аралыгында көчүп келишкен орус дыйкандары түзгөн.

Россиядан көчүп келген дыйкандардын негизги массасы же толук дыйкан эмес, же толук жумушчу болуп калыптана элек жакырданган отозаар катмарлар болушкан. Алардын көпчүлүгү оор жумуштардан качкан, жер иштетүү боюнча тажрыйбасы жок, адамдар болушкан. Бул туурасында орус чиновниктеринин бири А.Иванов мындай деп жазат: «орус келгиндери жер иштетүү боюнча жергиликтүү калкка үлгү боло албайт, анткени Орто-Азиядагы отурукташкан калктын жер иштетүү-чүлүк маданияты оточулардан жогору турат. Багбанчылык, сугатчылык, жүзүмчүлүк, пахтачылык, жибекчилик, күрүч айдоочулук, токой иштеетүүчүлүк мунун баарын орус келгиндери өз мекенинен көргөн эмес. Мындан сырткары алардын мекенинде «чала тоют болуп, сүт бербей сатылган уйлар, анан калса кулактарга карыз болуп, кээде өздөрү да окатсыз калаган көрүнүш эле» [16] – өкүм сүргөн эле деп жазат.

Ал эми Орто-Азиянын климаттык шартына таа калган А.Иванов келгиндер дейт «арзан-чылык, жылуу климат, жылуу үй, жаратылышы кооз, көп күч жумшабай жерден мол түшүм алууга мүмкүн болгон жана айланасы ичимдик ичпеген, бай мусулдан калкы курчаган жайга келишти» [17] – деп эскерген. Бул пикир чындыкты реалдуу сүрөттөөгө далалат кылган орус чиновнигинин жазганы. Албетте, революцияга чейинки бардык эле авторлор ачык жаза беришкен эмес.

Акырында айтарыбыз, Туркестандагы Россия империясынын колониализминин өз жана терс жактары боюнча бир канча тарыхый фактыларды келтирүүгө болот. Ошондуктан, бул маселеге терезе анализ берүү менен гана бир жыйынтыкка келүү мүмкүн деп ойлойбуз.

Адабияттар:

1. Кауфман К.П. Проект всеподданнейшего отчета ген-ад К.П. Кауфмана 1-го по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского ген-губернаторства 7-го ноября 1867-25 марта 1881г.–СПб., 1885; Пален.К.К. Сельское управление.–СПб., 1910; Ф.Гирс Отчет ревизующего, по высочайшему повелению, Туркестанского края, тайного советника Гирса–СПб.-1883; Южаков Н.Итоги 27-летнего управления нашего Туркестанским краем.–СПб.,1891; Загряжский Г. Заметки о народном самоуправлении у кара-киргиз// Материалы для статистики Туркестанского края–СПб., 1874. Вып.3; Он же. Каракиргизы / Туркестанские ведомости-1874, №44; Гродеков Н.И. Киргизы каракиргизы Сырдарьинской области – Ташкент, 1889.; Добромыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. Исторический очерк.–Т., 1912; Венюков М.И. Опыт веноного обозрения русских границ в Азии.–СПб., 1873; Иванов .А. Одна из наших окраин // Русский Вестник, 1889,Том. 205.
2. Небольсин П.И. Очерки торговли России с Средней Азией//Записки РГО, кн.Х, 1865.–С.47
3. ЦГА РУз. Ф.И-276.оп.1.дело 904, л.12
4. ЦГА РУз Ф.И-276.оп.1.дело.904.л.12
5. ЦГА РУз Ф.И-276.оп.1.дело.904.л.13
6. ЦГА Руз.Ф-И-276, оп.1.дело.904.л.5
7. Добромыслов И Ташкент в прошлом и настоящем...– С.224
8. Венюков М. Поступательное движения России в Средней Азии//Сборник государственных знаний-Т.3.-СПб., 1877.– С.85.
9. Дмитрев Г.Д. Деша Е.Скайлера и проблемы среднеазиатской политики царизма 70-х ггXIX в// Материалы по истории.графии и археологии. СБ.наук. тр. ТашГУ.№617.–Ташкент.,1976
10. Галузо И Туркестан колония - М., 1929.– С.93.
11. ЦГА.РУЗ.Ф.-И.-1, оп.1,д.20,л.3
12. Обзор Семиречинской области за 1897 год - Верный, 1899.– С.65.
13. Статистический обзор Ферганской области за 1910., Скобелев.1912.–С.181
14. Южаков Н.Итоги 27-летнего управления... – С.75
15. Кауфман К.П. Проект всеподданейший отчета... – С.20
16. Иванова Одна из наших окраин // Русский Вестник, 1889,Том. 205.– С.179
17. Иванова Одна из наших окраин // Русский Вестник, 1889,Том. 205. - С.179